

МІЦКЕВИЧ І КАРАМЗІН ПРО РОСІЙСЬКИЙ ДЕСПОТИЗМ

Міцкевич із незвичайною проникливістю, можливо, як ніхто інший, показав зловіще обличчя російського деспотизму, і то в різних двох картинах: передусім у поетичних образах, що містяться у третій частині «Дзядів» разом із «Відступом» і пізніше в іменній історичній оповіді, тобто в паризьких лекціях в Collège de France.

Як же влучно описана у «Дзядях» тогочасна жорстока політична система, що функціонувала в російській окупації і була ніби машина для знищення поляків і усього польського. Зокрема, згадується образ сенатора, підступного й облудного деспота, жорстокого по відношенню до слабких (що особливо виразно проявляється в сцені VIII — епізод з Ролісоною), і водночас боягузливого царського слуги, як це видно, зокрема, у сцені VI.

Прототипом Сенатора, як відомо, був Новосільцов, про якого Міцкевич у передмові до 3-ї частини «Дзядів» писав: «Він перший вроджену і звірячу ненависть російського уряду до поляків пояснював як спасенну і політичну, він взяв її за основу своїх діянь, а за мету поставив знищення польської нації. У той час усі землі від Просни аж до Дніпра і від Галіції до Балтійського моря були замкнені і представляли собою велику в'язницю».

У драмі виразно вимальовуються також інші постаті російських «чиновників», причому наш поет не пропустив приховуваного факту (теж головним чином у сцені VIII), що й серед поляків траплялися зрадники, на зразок Доктора, які за срібляники або інші паскудні вигоди діяли на користь російських володарів проти власного, пригніченого народу. Доктор мав, звісно, реальний взірець, але фактично йдеться тут не стільки про конкретну особу, скільки про саме явище зради свого народу, насправді рідкісне в той час, але воно заслуговує на рішучий осуд, що й представлено у драмі.

Натомість у циклі віршів, що належать до «Відступу» 3-ї частини «Дзядів» показаний понурий образ Росії, понурий, бо мав клеймо панівної суспільно-політичної системи — самодержавство, або ж

насправді національне поневолення. З людським життям не рахують-ся, що видно особливо в «Огляді війська», де після параду за участі царя:

Na placu pustym, samotnym zostało
Dwadzieścia trupów; ten ubrany biało,
Żołnierz od jazdy; tamtego ubiory
Nie zgadniesz jakie, tak do śniegu wbity
I strатовany konskimi kopyty.
Ci zmarzli, stojąc przed frontem jak słupy,
Wskazując pułkom drogę i cel biegu;
Ten się zmyliwszy w piechoty szeregu
Dostał w łeb kołbą i padł między trupy.
(w. 365–373)

В «Огляді війська» також є застереження перед наслідками потрійного альянсу — Росії, Німеччини і Франції — застереження, актуальність якого сягає далеко в майбутнє. Мова там передовсім про ейфорію, яка насправді є прикриттям для наївності або (скоріше) розрахунку деяких західноєвропейських політиків, захоплених реформами Петра I, який між іншим:

Utworzył senat, szpiegi, dygnitarze,
[...]
I zadziwiona krzyknęła Europa:
„Car Piotr Rosyją ucywilizował!”
(w. 209 i 213–14).

Наступникам Петра I, «залишилось» тільки:

Przylewać kłamstwa w brudne gabinety
[...]
Zagrabiać cudze dokoła dzierzawy,
Skradać poddanych, płacić cudzoziemców,
By zyskać oklask Francuzów i Niemców,
Ujść za rząd silny, mądry i łaskawy.
(w. 216 i 219–22).

І далі застереження:

Niemcy, Francuzi, zaczekajcie nieco!

[...]

Gdy car rozkaże ubótwiać i sławić

Sybir, kibitki, ukazy i knuty —

Chyba będziecie cara pieśnią bawić.

(w. 203 1208–211).

«Дзяди» з «Відступом» для багатьох поколінь поляків були, є і, маємо надію, завжди будуть відомі не лише з описів у шкільних підручниках, але також із безпосереднього читання. Натомість паризькі лекції відомі, може деяким історикам, а головним чином полоністам, але, напевно, не всім. Це схиляє нас до того, щоб представити хоча б коротко (в переказі більшої частини) проблему, яка нас цікавить, власне, в лекціях.

Відомо, що лекції Міцкевича в Collège de France, які він читав з 22 грудня 1840 р. до 28 травня 1844 р., поділені на так звані чотири курси, їх тематика дуже широка, і хоча тексти лекцій були видані під назвою «Слов'янська література»¹, вона не повністю підходить до їхнього змісту, оскільки він стосується кількох сфер знань. Провідним сюжетом, звісно, є літератури слов'янських народів, але, окрім цього, йдеться про модні в період романтизму слов'янські старожитності, тобто про походження і давню історію слов'ян, що в той час викликало велике зацікавлення від часу (1818 рік) виступу Зоріана Доленги Ходаковського й ще більше — від появи твору Словацького і дослідження Павла Йозефа Шафарика «Слов'янські старожитності» (1836–1837, переклад польською 1842–1844). Цей твір був перекладений кількома європейськими мовами і трактувався тоді майже як дороговказ, що надійно веде до пізнання таємниць давньої історії слов'янських народів. Міцкевич присвятив цій проблематиці багато уваги на початку першого курсу, а також в окремому циклі з восьми лекцій, що були включені до третього курсу. Окрім цього, він говорив досить багато про європейську і польську філософію (Хене–Вронський, Трентовський, Цешковський та ін.), не враховуючи епізодичних тем, наприклад про слов'янські мови, а четвертий курс мав спеціальний месіансько–політичний характер, сформований під впливом тов'янізму.

---

¹ У всіх виданнях у назві слов'янська література (в однині), починаючи з першого в перекладі Фелікса Вротновського, під назвою «Першорічний курс» (1840–1841) слов'янської літератури [...], Париж 1843; «Курс другорічний» [...], Париж 1842 (вид. перед «Курсом Першорічним» і т.д.

Однак, окрім літератури *sensu stricto*, найбільше в лекціях ішлося про історію слов'янських народів і країн, а серед них, окрім Польщі, про історію Росії, особливо в періоди панування деспотів, головним чином — царів Івана IV Грозного і Петра Великого. Деспотизм цих, а також інших російських володарів, детально й уже давно відомий історикам, а в загальних рисах усім, хто хоча б трохи цікавився минулим Росії. Отже, Міцкевич говорив у Collège de France про факти відомі, головним чином, з популярного на той час твору царського історіографа Миколи Карамзіна (1766–1826) під назвою «История государства российского» (Санкт–Петербург 1818–1819: т. 1–8 і 1821–1824: т. 9–10, а також 1829 т. 11), який незабаром було перекладено французькою мовою (Histoire de l'Empire de Russie, Paris 1819–1830) і польською Гжегожем Бучинським (Historia państwa rosyjskiego, Warszawa 1824–1830). До історичних фактів з історії Росії Міцкевич додавав, звісно, власний коментар, короткий і стриманий, виходячи з думки, що самі факти є найбільш промовистими.

На думку Міцкевича, російський деспотизм мав підґрунтя й обумовлення в тому, що давні слов'яни, за вдачею лагідні, були на північних російських землях заплямовані домішкою етнічно чужих елементів, спершу норманських, на самому початку їх історії, а пізніше значно жорстокіших — монгольських (татарських). Перша чужа верства, тобто нормани, не були грізними, а навіть певною мірою вигідними. Вони прибули зі Скандинавії під проводом легендарного Рюрика (від якого починається панівна династія Рюриковичів), організували руську державу, після чого їх «*вожди [...] захопили владу, завоювали слов'янські поселення, обмежили свободу, привласнили собі права, які мали слов'янські поселення, збирали податки і змусили народ до покори*»¹. «Норманську» гіпотезу, яку також називають «теорією завоювання», висунули німецькі історики на початку XIX ст., головним чином Август Людвіг Шльоцер (на нього посилається Міцкевич у лекції від 5.II.1841) перекладач, а також коментатор руського літопису, що був закінчений у 1113 році монахом Нестором², і ця теорія стала предметом численних публікацій. У наш час

---

¹ A. Mickiewicz, *Dzieła*. Wydanie Rocznicowe, T. VIII: *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy*. Przełożył L. Płoszewski, opr. J. Maślanka. Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, Warszawa 1997, s. 98. Усі наступні цитати з цього видання.

² A. L. Schlözer, *Nestor, russische Annalen in ihrer slawonischen Grundsprache*, t. 1–4, Göttingen 1802–1809. — Давніше київський монах Нестор вважався автором: новіші дослідження визначили його більш скромну роль продовжувача більш ранніх так званих ізводів літописів (спроб з'єднання ранніших записів, головним чином анонімних,

вона також має своїх прихильників, основана ж була на кількох реченнях у згаданому літописі під назвою «Повість минулих літ»¹, де під роком 862 читаємо, що вигнанці слов'янських племен подалися: «...За море до варягів, на Русь. Бо так звали тих варягів — Русь. [...] Сказали Русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика й щедра, а порядку в ній немає. Ідїть—но княжити й володіти нами». І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою узяли всю Русь [...] і сів найстарший Рюрик у Новгороді, а другий, Синеус, — на Білім озері, а третій, Трувор, — в Ізборську. І од тих варягів дістала назву Руська земля»².

Друга чужа стихія, монгольська (чи монголо-татарська), яка захопила руські племена, виявилася дуже грізною, не лише тому, що монголи плюндрували міста і часто повністю вирізали людей, але також тому, що тривале перебування Русі під монгольським утиском відбилося глибоким клеймом на психіці завойованого народу, зокрема руських князів і бояр, що вплинуло на формування руського, а згодом російського деспотизму.

* * *

Для того, щоб вказати на це монгольське клеймо, Міцкевич згадав спочатку напади монголів за панування засновника величезної імперії, Чингісхана (1162–1227), а також його наступників. Руські землі було підкорено 1236–1238 роках ханом Батием (внуком Чингісхана), який був володарем держави під назвою Золота Орда, тобто західної частини монгольської імперії, столицею якої був Сарай Бату в дельті Волги, а з другої половини XIII ст. Сарай Берке — у районі сучасного Волгограда. Наїзники жорстоко знищували окремі руські князівства, несли смерть і пожарища, спалювали міста й масово вбивали людей. Така доля спіткала Рязань, Володимир над Клязьмою, Суздаль, Москву, Ростов, Твер та інші міста, а потім (1240 р.) Київ, Володимир Волинський, після чого

про історичні події), отже редактора цілого літопису з початку XII ст. і теоретично авторство його частини.

¹ Назва цього літопису в «Слов'янській літературі» Міцкевича — «*Powieść dawnych lat*». У більш нових виданнях найчастіше перекладалось «*Powieść doroczna*», а від видання в перекладі Селіцького (Вроцлав 1968 і наступні вид.) прийнялась назва «*Powieść minionych lat*».

² *Powieść minionych lat*. Przełożył i oprac. F. Sielicki. Biblioteka Narodowa, seria II, nr 244, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 15–16. — Знаменне, що в цьому виданні на титульній сторінці немає автора.

монголо-татарська навала пройшла в 1241–1242 роках південними територіями Польщі, доходячи аж до Легниці. На Русі монголи панували протягом двох з половиною століть, до 1480 року, коли московський князь Іван III (який частково поєднав руські землі) відмовився платити данину ханові Золотої Орди, Ахмеду, проголошуючи натомість готовність платити дань кримському хану (що, напевно, було крутійством).

Мицкевич влучно оцінював, що під час другої неволі: «Русь [...] переможена не перестала давати пасивного опору, визнаючи зверхність монголів, зберегла національну династію і свою релігію, цінні основи майбутньої єдності. З переможеними переможці поводитися жахливо [...], проте Русь ніколи не втрачала надії на визволення; старалася збагнути таємниці політики монголів у власних таборах нації, яка хитромудрістю перевищувала китайців»¹.

Особливо важливим є тут твердження, що «Русь [...] старалася збагнути таємниці політики монголів», для того, щоб у майбутньому подолати ворогів, так би мовити, «їхньою власною зброєю». Поки, однак, прийшло визволення з-під цього «ярма», монголам (а власне їх уламку — татарам, що володіли Золотою Ордою) панувати було легше, оскільки Русь була поділена й володарі окремих територій нерідко боролися між собою.

Польський історик-дослідник російського минулого, Людвіг Базильов (1915–85), пише, що особливістю було утримування підлеглих ханові руських князів, які мусили, однак «їздити особисто до Сарая для затвердження титулу — так званого ярлика. Хани давали ярлики за своїми вподобаннями. [...] Багато руських князів гинуло під час перебування в Орді, зазвичай від отрути; вони не вагалися просити хана про збройну допомогу для розправи з противниками, наслідками чого мали бути внутрішні війни і подальше спустошення Русі»².

Сучасний російський історик і славіст, Олександр В. Ліпатов, стверджує, що «первинна — староруська — традиція устрою районно-вічового характеру [...] була перервана монголо-татарським нападом», що мало в подальшому суттєві наслідки: «санкціонування Золотою Ордою пізнішого виокремлення Москви в якості адміністративного центру»,

---

¹ A. Mickiewicz, *op. cit.*, t. VIII, s. 30.

² L. Bazylow, *Historia Rosji*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1985, s. 52–53.

завоювання нею руських земель, а одночасно знищення «залишків давньоруської політичної культури»¹.

Карамзін подає багато прикладів, які вказують на те, що ця неволя сприяла колосальній деморалізації не лише князів, але й руського народу, особливо боярської верстви. Міцкевич цитує з «Історії Російської держави» Карамзіна² фрагмент, що був узятий з новгородського синодального літопису, де анонімний автор про ситуацію в часи панування великого московського князя, Василя II Сліпого (1425–1462), після двох століть «татарського клейма», з великим занепокоєнням пише: «Окрім внутрішніх війн, лиха нашої вітчизни, рисою панування були численні злочини [...]; двох князів було осліплено, двох отруєно [...]. За часи цього панування Москва вперше побачила страту, невідому нашим предкам: починаючи з цього часу почали забивати батоном навіть найвідоміших людей; запровадженням цієї принизливої для людини кари завдячуємо монголам [...]. Які ж могли бути наслідки такого стану речей? Духовна нищість народу [...]. Обмануті татарами, вони набули досвіду в мистецтві взаємного ошукування. [...] Відчуття утиску, страх, ненависть надають звичаям понуре й суворе клеймо [...]. Наслідок часто триває довше ніж причина [...] і може бути, що сьогоденний характер росіян зберіг деякі вади, якими його зіпсувало варварство монголів»³.

Відомо, що англійський автор Джон Ман у монографії про Чінгісхана також написав: «Росіяни пригадують «татарське ярмо» як найгіршу епоху і звинувачують монголів у численних хворобах, та навіть у впливі на погані риси національного характеру: зачепи росіянина — проснеться татарин»⁴.

---

¹ A. W. Lipatow, *Carat moskiewski – imperium petersburskie – totalitaryzm radziecki. Rozdwojenie kultury i ciągłość systemu władzy rosyjskiej* w: „Seminarium Polskiej Akademii Umiejętności”. T. V – 2006: *Patriotyzm wczoraj i dziś*, Kraków 2008, s. 95–96. — Див. також збірку esse Lipatowa pt. *Rosja dzisiejsza: między przeszłością a teraźniejszością*. Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2007. — На особливу увагу заслуговують тут роздуми автора на тему взаємовідносин Росії і Польщі протягом століть.

² N. M. Karamzin, *Istoria gosudarstwa Rossijskogo*, St. Petersburg 1818–1819 (t. 1–VIII), 1821–1824 (t. IX–X) i 1829 (t. XI). — Przekład polski G. Buczyńskiego *Historia państwa rosyjskiego*, Warszawa 1824–1830.

³ A. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s. 371–372. — W dziele Karamzina odnośny fragment z nowogrodzkiej kroniki synodalnej w wyd. ros. t. V, s. 366–380; w wyd. pol. t. V, s. 326–341.

⁴ J. Man, *Czyngis-chan*. Z ang. przełożyli Katarzyna i Piotr Chojnaccy oraz Agnieszka Wese–li–Ginter, Warszawa 2006, s. 204.

Міцкевич іноді в лекціях використовує компаративістику, яку розуміли досить загально. Він порівнює, наприклад, «Життя достойної людини» Рея (Rej «*Żywot człowieka poczciwego*») з подібними за тематикою «Дослідами» («*Essais*») Монтеня, молодшого за нашого письменника приблизно на тридцять років. Пісні Кохановського зіставляє з піснями Горация, «Ідилії» Шимоновича з буколіками Теокрита, а також Вергілія і т.п. Компаративістичний метод Міцкевич застосовував також до історичних явищ, однак у цьому випадку рідко звертав увагу на подібності, частіше на відмінності і протилежності. Особливо це стосується історії Польщі і Росії. Скажімо, у лекції VIII першого курсу від 22 січня 1841 р. розповідає: «Польща і Росія — це не два земельні простори, а дві ідеї слов'янських народів, які намагаються реалізуватися, взаємно виключаючи одна одну і ведуть одвічну боротьбу»¹.

На місяць раніше, тобто на інаугураційній лекції від 22 грудня 1840 року, звернувся до дружнього російського письменника і критика, Петра В'яземського, який у передмові до власного перекладу «Кримських сонетів», послужився алюзією до епопеї Стація, називаючи польсько-російські війни «вічною Тебаїдою».²

Звідси також пішло порівняння великого московського князя, Івана IV Грозного, який перший прийняв титул царя (що раніше належав казанському хану, хоча іноді так називали Івана III Великого, званого теж Грозним, який панував протягом 1462–1505 рр.), з королем Стефаном Баторієм; це було знаменне порівняння абсолютно різних за характерами володарів, які вели польсько-російські війни. Баторій був, на думку Міцкевича, «ідеалом короля-патріота», який «кохав Польщу, був до неї прив'язаний і намагався втілити всі історичні ідеї польської політики»; був також «справедливим і милосердним», загалом мав дуже багато позитивних рис і як король, і як людина³.

Представляючи натомість образ і панування Івана Грозного, розповідаючи обширно аж у кількох лекціях про його надзвичайну жорстокість, Міцкевич брав інформацію з праці Карамзіна, котрий багато

¹ A. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s. 93–94.

² Петро Вяземський написав так у вступі до свого перекладу: Крымские сонеты, «Московский Телеграф» 1827, t. 14, nr 7.

³ A. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s. 542.

уваги присвятив (у т. 8 і 9) біографії і злочинам першого російського царя. Іван Грозний створив, як відомо, так звану опричнину (від слова опричний — окремий), кількатисячну гвардію вояків, які виконували, за наказом царя, навіть найбільш відразливі злочини. Опричнина допомагала Івану, зокрема, у його нападах на руські землі, що не належали на той час московській державі. У більшій роботі на тему вбивств і спустошення Великого Новгороду, який на основі привілеїв, отриманих від Ярослава Мудрого, став із 1136 року республікою, Карамзін написав: «Новгород мав вигляд тіла без душі»¹. У лекції від 21 травня 1841 року читаємо, зокрема, що цар під час «карної» експедиції визначив трибунал для суду так званої «зради новгородців». Щодня страчували, як говорять літописці, чотириста–п'ятсот людей; кидали їх у річку, а солдати, плавали на човнах і вилами та колами топили й добивали тих, хто намагався врятуватися. Великий князь був свідком усіх цих страт»². Подібна доля спіткала і Псков та інші міста.

Карамзін у підсумку описів злочинів Івана Грозного³, процитованому Міцкевичем, говорить: «Неможливо в сучасних записках читати без здригання про подробиці ідей тирана, описів усіх вигаданих ним засобів катування людей. Для цього будували окремі печі; робили залізні кліщі, шпони, довгі голки; відрізали нещасним одну за одною частини тіла, перепилювали їх навпіл шнурами, обдирали живцем шкіру...»⁴.

Карамзін згадав зміст староруського твору з кінця XIV століття «Повість про Мутянського воеводу Дракулу» — про жажливого деспота (прототипом якого був волоський князь Дракула), звертаючи цим самим увагу на подібність до нього руських деспотів⁵. Тиранство часто йде в парі з ретельно замаскованим страхом, що також стосується царя Івана Грозного. «Ця людина, що наводила страх на оточуючих, сама постійно відчувала страх»⁶.

Ненормальна жорстокість Івана IV Грозного перевищує усі уявлення про зло, зокрема, якщо розглядати її з точки зору психіки злодія. Цей виродок проводив езекуцію власних побратимів, невинних

¹ Там само, с. 416–417.

² Там само, с. 450–451.

³ N. M. Karamzin, op. cit., wyd. ros. t. IX, s.165; wyd. pol. t. IX, s. 144. — Див. також: W. A. Serczyk, Iwan IV Groźny, Wrocław 1977, s. 109.

⁴ A. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s.520–521

⁵ N. M. Karamzin, op. cit., wyd. ros. t. VII, s. 230–231; wyd. pol. t. VII, s. 203–204.

⁶ A. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s. 466.

людей, без жодних моральних гальм, як на ті часи, можна сказати, що в масовому масштабі. У цій справі йому допомагала згадана опричнина, що становила ніби зловіщу, хоча й віддалену в часі, гробову прелюдію до близьких нам у часі гігантських сталінських і німецьких злочинів періоду II Світової війни. Прикладів можна згадати безліч. «Наказав, наприклад, синові одного з великих панів, своєму наушнику (Боцману), вбити власного батька, а пізніше наказав рідного сина задушити [...]. Князя Воротинського [...] наказав покласти на землю і спалити на відкритому вогні; сам палицею присовував жар і вугілля, випитуючи в нього, що він зробив зі своїми скарбами»¹.

Постійно вигадував усе більш збочені катування, не милуючи нікого, навіть зі свого оточення. «Оповідують, — читаємо, — що одного разу великий князь здивувався, коли певний боярин давно не показувався при дворі. Йому розповіли, що той саме одружився з гарною жінкою, тоді великий князь вдерся з опричниками до його оселі, наказав на його очах зганьбити дружину, повісити її, а чоловікові наказав пильнувати труп і дивитися, щоб ніхто не відрізав петлі»².

Він влаштовував дикі засідки на звичайних мешканців Москви, наприклад, на прохідних наказував випускати «зненацька ведмедів, що полювали на людей» і «сміявся до сліз, коли бачив поранених дикими bestіями людей»³.

Нарешті «великий князь виконав останній злочин, на думку Міцкевича — найбільший: убив власноручно свого сина [Івана (1554–81)], якого вдарив «своєю відомою палицею і розбив йому голову»⁴.

Коли відома своєю жорстокістю опричнина, що існувала з 1564 року, виконала пекельні звироднілі накази психічно хворого царя і вже не була йому потрібна, тоді в 1572 році, вона була ліквідована за його наказом. Померли всі опричники, за винятком їх провідника, яким був Малюта Григорій Луканович Скуратов–Бельський, що викликало у Карамзіна рефлексію: «Він і його королівський приятель [тобто Іван

---

¹ Там само, s. 521. — Про вбивство власного батька Федором А. Босмановим писав, зокрема, цитований Карамзіним тогочасний головний противник царя, що втік на Литву і до Польщі, князь Андрій М. Курбський у своєму творі «Історія про великого московського князя» (вид. 1833).

² A. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s. 522.

³ Там само, s. 522.

⁴ Там само, s. 536.

Грозний] були занадто великим злочинцями, щоб бути осудженими на цій землі; були збережені для іншого суду, не для людського»¹.

Коментуючи ж ліквідацію опричнини Міцкевич говорить: «Тиранія завжди має знищити до останку свої власні знаряддя. Відомо, що римські диктатори видавали своїх сікачів на різанину солдатам, а французька революція також пожерла майже всіх своїх катів»².

Із російським деспотизмом пов'язане досить дивне соціологічне явище, дуже важке для розуміння. Ідеться про те, що ми не чуємо про жодний, хоча б найменший, супротив проти тирана. Навпаки, наприклад, посаджена на кіл і конаюча в страшних муках людина (автентичний випадок), в останню хвилину перед смертю вклоняється царю. Коли ж цар скінчив злочинне життя, російський народ оплакував його, що дивує Карамзіна, а тим більше Міцкевича, який до цього факту написав, зокрема, такий дуже знаменний і влучний коментар: «Нехай же хтось зараз пояснить, якщо зможе, популярність Івана Грозного! Той факт, що люди оплакували його. Народ на звістку про його смерть бігав вулицями, плачучи й виючи від розпачу. Навіть родини людей, замордованих Іваном, також завивали; вбиралися в жалобу, здавалися невтішними. Російський історик стоїть остовпівши перед цими фактами, не може їх пояснити. [...] Нікчемні люди не в стані визнати іншої сили, крім нищівної, і навіть віддають цій силі честь у відповідному до їх підлості і нікчемності ступені. Приклади такі було зауважено як в народів варварських, так і в цивілізованих»³.

У кінцевому висновку Міцкевич ствердив, що Іван IV Грозний був «беззаперечно найбільшим тираном, якого знала історія; [...] поєднував усі риси тиранства. [...] Здався то химерним і розв'язаним, як Нерон, то глупим і кровожерним, як Калігула, іноді дуже замкнутим, як Тиберій»⁴.

Його ж поведінку завжди характеризували підступність, збоченість і брехня, що, зрештою, можна віднести до всього деспотизму і пізнішого тоталітаризму.

---

¹ N. M. Karamzin, op. cit., wyd. ros. t. IX, s. 208; wyd. pol. t. IX, s. 177.

² A. Mickiewicz, op. cit., t. VIII, s. 521.

³ Там само. s. 537. — Див. також на цю тему К. Мężyński, Rosja w wykładach paryskich Mickiewicza, Poznań 1938, s. 129.

⁴ Там само, s. 538.

Міцкевич звернув також увагу на дуже важливу проблему, яка завжди супроводжувала диктаторсько–деспотичні системи: на фальсифікацію історії, а також на те, що її неправдиве представлення для історика просто небезпечне. Вихваляє при цьому Карамзіна, який «був занадто чесний, щоб розповідати про історію Петра Великого і його наступників. Письменники, що творили пізніше, були позбавлені докорів сумління, обмежувалися повторенням урядової брехні і лестощів або рятувалися мовчанням»¹.

Це означає, що Карамзін волів не фальсифікувати історію Росії, тому закінчив свою «Історію...» на 1611 році, тобто на періоді так званого «великого смутку», перед початком правління династії Романових, яке почалося від 1613 року, від зайняття трону царем Михайлом I Романовим. Прикладом же накинутого наперед фальшування історії може бути офіційна інформація про смерть царя Павла I (1754–1801), який був вбитий в результаті дворянської змови, в якій брав участь також його найстарший син і безпосередній наступник царського престолу, Олександр I. Але навіть могутні деспоти бояться правди і воліють приховувати свої злочини, та ніколи не бракує їм прислужливих псевдо істориків чи псевдо публіцистів, які для нищої кар'єри фальсифікують факти.

Професори історії — говорить Міцкевич — «з висоти кафедри з повною поважністю розповідають про хворобу Павла I, та розчулюються над його раптовою смертю, яка на їх думку була спричинена апоплексією, у той час коли всім відомий трагічний кінець цього монарха. Один з них однак же, розповідаючи зі сльозами на очах про цей випадок, показував жестом, дотикаючись краватки, якою смертю загинув Павло»². Цим професором був Ігнаці Онацевич, який викладав в 1818–1822 всесвітню історію у Віленському університеті³.

¹ A. Mickiewicz, *Dzieła*. Wydanie Rocznicowe. T. IX: *Literatura słowiańska. Kurs drugi*. Przełożył L. Płoszewski, oprac. J. Maślanka. Wyd. „Czytelnik”, Warszawa 1997, s. 76.

² Там само, s. 76.

³ У перекладі Вротновського є таке речення: «Один однак же з учителів мав звичай пригадувати цей нещасний випадок [...], брати рукою за горло». Тут перекладач додав в коментарі, що це був Ігнаці «Онацевич в Вільні», який в Віленському університеті викладав в 1818–1822 роках всесвітню історію.

Деспотом був також Петро з династії Романових. Отримав він в історії прізвисько Великий через відомі економічні, адміністративні та інші реформи, які ефективно і цілком революційно провів у своїй державі, їх метою була «європеїзація» Росії. Петро хотів бути по-своєму сучасним і цю «сучасність» нав'язував своєму народу. Із цією метою на початку панування він подорожував країнами Західної Європи, цікавився цивілізацією, головним чином економікою і технікою, але також й іншими сферами життя, наприклад традиціями, що там панували, які також, як відомо, прищеплював в Росії. Із Західної Європи спроваджував до своєї країни фахівців з різних сфер, зокрема, будівельників, які будували, наприклад, кораблі, завдяки чому під кінець життя Петра Росія мала найбільший в Європі флот, не дивлячись на те, що на початку його правління російського флоту майже не було. Взагалі за час правління Петра Великого почалася розбудова армії у великому масштабі. Зрештою, весь народ тоді був поділений на 14 класів, тобто в певному сенсі на військовий лад¹. Міцкевич наводить два знаменні речення, які написав французький історик Клод Кальман Рульєре секретар французького посла в Петербурзі в 1762–63 роках, у творі Клод Коломан Рульєр «Історія анархії в Польщі» (Claude Coloman Rulhière «Histoire de l'anarchie de Pologne», Париж 1808, т. I–IV), а звучать вони так: «Природний стан Росії — війна. Її внутрішнє правління, скарби, прогрес у науці, торгівля, все має бути організоване з єдиною метою — для проведення війни»².

Завдяки широко запровадженим цивілізаційним реформам і розбудові армії Росія вже за часів Петра I (1689–1725) стала великою європейською державою, він же сам прийняв у 1721 році титул імператора усєї Росії. Петро I будував відмінну від московської державу, при чому і «ця держава, — як пише Ліпатов, — створювалась не для людей, а для самої ідеї великодержавності». Символом же імперських прагнень став побудований тоді сучасний Петербург як відображення великодержавної ідеї і всевладного Петра I. І хоча, — як говорить Міцкевич у вірші «Петербург» (з «Відступу» III частини Дзядів) — не було сприят-

¹ Див. K. Mężyński, op. cit., s. 131.

² A. Mickiewicz, *Dziela*, op. cit., t. IX, s.143 – Cytat z Rulhière'a, *Histoire...*, Paryż 1808, t. I, s. 200–201; w polskim przekładzie K. Szaniawskiego (bez podania nazwiska tłumacza) pt. *Tomaczenie z francuskiego „Historii bezrządu Polski”*, Warszawa 1808, t.1, s. 127.

ливих територіальних і кліматичних умов, однак, у «болотних околицях», ціною життя тисяч людей, місто було побудоване, бо:

Car upodobał i stawić rozkazał
Nie miasto ludziom, lecz sobie stolicę:
Car tu wszechmocność woli swej pokazał.

«Московське царство перетворилося в Російську імперію; місце середньовічного царя зайняв європеїзований імператор»¹. Почалося також культурне роздвоєння Росії; традиційній староруській культурі, з якою було пов'язане міщанство, купецтво, провінційна шляхта, а також народ — протиставлена була нова і сучасна, заснована на західноєвропейській, культура освічених верств (Академія наук, Академія мистецтв, освіта). Ліпатов звертає також увагу, що на «роздвоєння Росії [...] може найбільш проникливо зі сторонніх спостерігачів звернув увагу Адам Міцкевич у «Відступі» III частини Дзядів», зокрема, у цитованому вище вірші «Петербург»².

Петро I був, як зазначалося, володарем занадто деспотичним, хоча, напевно, значно відрізнявся від Івана IV Грозного, на що Міцкевич загалом звертає увагу, стверджуючи, що: «Петро не був розлючений і божевільний, як Іван, він — жорстокий філософ, який із жорстокості робить систему. Віддаючи своїх ворогів на страту, сам намагався це робити, здійснюючи спостереження над людською натурою. Він учиться відрубувати голови. У перший день відрубав п'ять, потім набуваючи навиків, дійшов до того, що протягом кількох годин відрубав по двадцять п'ять голів»³.

Це «відрубання голів» стосується так званих «стрільців», чи стрілецьких загонів, які були створені ще в XVI столітті, та зі звичайних військових частин у другій половині XVII століття перетворилися на поліційні одиниці й мусили пильнувати за внутрішньою безпекою, а також долати всілякі дії, спрямовані проти царської влади. Отож ці загони в результаті втрати привілеїв (зменшення винагороди та ін.) у травні 1682 року підняли бунт, захопили Кремль, убиваючи, зокрема, родичів матері малолітнього на той час Петра. Остаточо бунт був придушений за правління регентки Софії (рідної старшої сестри Петра),

¹ A. W. Lipatow, *Carat moskiewski...*, s. 98.

² Там само, s. 100–101.

³ A. Mickiewicz, *op. cit.*, t. IX, s. 79.

але через кільканадцять років, у липні 1698 р., вони знову збунтувалися, і тоді власне від руки ката померло 799 цих нещасних стрільців. В езекуції брав участь сам Петро, що набуло розголосу в Європі, зокрема, про це писав Вольтер в «Історії Карла XII»¹.

Петро поєднував «європейськість» не лише з деспотизмом, але й із жорстокістю, як у згаданому випадку, дуже страшною. Подібно як Іван Грозний, оточував себе донощиками і «радниками», головним чином, закордонними, яких щедро винагороджував. Особливо ж захоплювався Німеччиною, відтак німецьку мову все частіше використовували при царському дворі аж до панування німкені — Катерини II.

Згадані вище суттєві монгольські впливи, як безславний спадок тривало, більш ніж двохсотлітнього монголо-татарського панування над Руссю, не пов'язані виключно з расою. Вони лише складають систему, що характеризується загальним падінням моралі й культури, а також гуманізму на тлі домінування влади і сили, жорсткою спрямованою на моральне знищення підданих, на повне приниження людської гідності й особистості не лише людини, а й цілих національних груп. Таке розуміння цієї системи можна віднести, на думку Міцкевича, у деяких випадках також до західноєвропейської культури, яку представляла, наприклад, на російському троні німка Катерина II, яка «мала монгольську душу»².

Подібні як у Міцкевича думки, можна прочитати в книжці француза, маркіза Астольфа де Кюстіна «Россія в 1839 році», виданій у Парижі 1843 року, під назвою «*La Russie en 1839*», яка з'явилася внаслідок тримісячного перебування автора в Росії. Ця книжка мала на той час, — як пише Густав Герлінг-Грудзінський у передмові до польського видання, — «приголомшливий успіх»: шість видань у Франції, кілька в Бельгії, загалом до читачів потрапило «двісті тисяч екземплярів у короткий термін»³. Де Кюстін натрапляв на кожному кроці на прояви «тиранії» і говорив, що в Росії «тиранія називається в офіційній мові

---

¹ Див. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, Paryż 1968, s. 51. У польському перекладі, зробленому Зигмунтом Свентопелкою Слупським, під назвою *Drugi najazd szwedzki* (Karol XII), Poznań b. r. (ok. 1922–1923), після 24 стор. є подібність малюнку (без подання його автора) з підписом «Петро під час бенкету власноручно відрубє голови засудженим». — Див. також Z. Wojcik, *Dzieje Rosji, 1533–1801*. PWN, Warszawa 1971, s. 218 а також W. A. Serczyk, Piotr I Wielki, Wrocław 1977, s. 78–96.

² A. Mickiewicz, *Dzieła*, op. cit., t. IX, s. 157–158.

³ Astolphe Marquis De Custine, *Listy z Rosji, Rosja w 1839 roku*. Przełożył Marian Gorski. Wyd. Aramis, Kraków 1989, s. 7.

повагою для однодумності, захопленням ладом»¹. Далі ж говорить, що домінуючим і головним злом у цій державі є брехня: «Я менше боюся, — читаємо, — відкритої тиранії, ніж утиску, переодягненого в любов до ладу. Сила деспотизму проявляється виключно під маскою деспота. Володар мусить відмовитися від брехні, тоді народ стане вільний; я не знаю на цьому світі гіршого зла, ніж брехня. Якщо хтось боїться лише розгнuzданого і щирого тирана, нехай іде до Росії, і навчиться боятися передусім облудної тиранії»².

Відомий російський поет, Юсиф Бродський (1940–1996), лауреат Нобелівської премії, написав про свою вітчизну, що «жодна країна не довела мистецтво знищення душ своїх громадян до такої досконалості, як Росія»³.

* * *

На закінчення, дещо відступаючи від головної теми, можливо варто додати кілька речень про постаті царів–деспотів, зокрема, Івана Грозного, у російському письменництві останніх десятиліть XIX ст. і перших XX ст. Обмежуся лише найбільш знаменними прикладами, аби нагадати, що деспотизм московських володарів по-різному показували й оцінювали. Він мав як захисників, так і критиків. До останніх належав відомий письменник графського роду, Олексій Костянтинович Толстой (1817–1875), відомий зокрема як автор виданої в 1866–1870 роках драматичної трилогії про трьох наступних царів: Івана Грозного, його сина Федора I (цар у 1584–1598 роках)⁴ і Бориса Годунова (1598–1605). Ця трилогія «зазвучала як палкий протест проти деспотичного правління», а оцінка головних героїв, зрештою зовсім різних, з точки зору одвічних моральних норм [...], незалежних від тієї чи іншої політичної кон'юнктури⁵ представлена тут досить песиміс-

---

¹ Там само, s. 226.

² Там само, s. 231.

³ Там само, cyt. zaczerpnięty z noty Marka Styczyńskiego, zamieszczonej na „skrzydełku” obwoluty.

⁴ Федір I був протилежністю свого батька, Івана Грозного. Мав слабе здоров'я і мало цікавився державними справами. Міцкевич говорить про нього (Dzieła, op. cit., t. VIII, s. 552), що він «проводив дні в молитві, відвідуванні монастирів, роздаванні милостині, звідти власне походить думка про його дурість», яка приписувалась йому під час життя і закріпилася в історії.

⁵ *Literatura rosyjska*. Praca zbiorowa pod red. Mariana Jakóbca, Warszawa (PWN), t. II, s. 171 i 173, w rozdziale, którego autorem jest René Śliwowski.

тично, що стосується в особливості першої драми, під назвою «Смерть Івана Грозного»¹. Найбільше заслуговує на увагу сцена передсмертної розмови (чи радше сповіді) Івана з ченцем, на питання якого про долю відомих і цінних державних діячів, цар дає лише такі відповіді: «страчений», «вбитий», «помер у тортах», «втоплений» і т.п.²

Ціла суспільна формація, дещо ідеалізована, оскільки показана повною перевагою і громадянських цнот, походить ще з «норманської» епохи, і страчена була Іваном Грозним. Такий сенс цієї драми (написаної напевно під впливом твору Карамзіна), який сприйняли прихильно ті, хто мислив подібно до автора, але більшість критикувала, особливо історики, наприклад, Костянтин Д. Кавелін (1818–1885) чи Сергій Соловйов (1820–1879, батько відомого поета і філософа, Володимира), котрі критично оцінювали також роботу Карамзіна, та в Івані Грозному бачили передусім володаря, який поєднав руські землі і зміцнив могутність держави, що для них було найважливішим³.

Через багато років цією стежкою пішов наступний потомок роду Толстих, Олексій Миколайович Толстой (1883–1945), котрий написав великий (але незакінчений) роман «Петро перший» (1929–1945, у польському перекладі А. Ставара, виданий повністю в 1948 р.), а також драму «Іван Грозний» (1941–1943). В обох творах головні герої показані в позитивному світлі, відповідно до згаданої концепції істориків, за якою навіть велика жорстокість і злочинність, особливо Івана Грозного, не зацьмарили найважливішої мети, якою було для обох володарів збільшення та укріплення російської держави. Можна тут говорити навіть про певну ідеалізацію володарів–деспотів згідно з принципом, що мета виправдовує засоби, а також із сьогодишньою політичною коректністю.

---

¹ Ця драма у польському анонімному перекладі з'являється в Кракові в 1870 р.

² Див. *Literatura rosyjska*, op. cit., t. II, s. 173.

³ Там само, s. 174.